

לזכרה של פרופ' נחמה ליבוביץ ז"ל
נפטרה ביום ה' בניסן תשנ"ז
אשר פתחה שערי תשובה
לתלמידיה הרבים*

בני גזונדהייט

פרשת התשובה (דברים ל')

והיא [פרשת התשובה] כלל נחמתנו ותקותנו והיא תרופה כללית לכל צרותינו להיותה יסוד התורה כולה ופינתה... לפי שמצות התשובה תלויה בה והיא רפואת כל המחלות ותיקון כל הקללות (אברבנאל).

במאמר זה ננתח את פרשת התשובה (דברים ל', א-י) בהיבטים שונים על דרך הפשט: נעסוק במקומה של פרשת התשובה, ובהתפתחות התשובה לשלביה ופרטיה, כפי העולה מניתוח פרשני מדוקדק. כמו כן ננסה להבליט את הלקח המוסרי העולה מן הפסוקים.¹

והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבת אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה. ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוה היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך. ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיץ ה' אלהיך שמה. אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך. והביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה והיטבך והרבה מאבתך. ומל ה' אלהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חייך. ונתן ה' אלהיך את כל האלות האלה על איביך ועל שונאיך אשר רדפו. ואתה תשוב ושמעת בקול ה' ועשית את כל מצותיו אשר אנכי מצוה היום. והותיך ה' אלהיך בכל מעשה ידך בפרי בטןך ובפרי בהמתך ובפרי אדמתך לטובה כי ישוב ה' לשוב עליך לטוב כאשר שש על אבתך. כי תשמע בקול ה' אלהיך לשמור מצותיו וחקתיו הכתובה בספר התורה הזה כי תשוב אל ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך (דברים ל', א-י).

* שנה לפני פטירתה עברה נחמה ז"ל על המאמר והוסיפה הערות והארות. למדתי הרבה מתוך ספריה של נחמה ליבוביץ ז"ל ודבריה נזכרים במאמר; ראה הערות 16, 27, 30, 41; ראה גם נ' ליבוביץ ומ' ויס, **שעורים בפרקי נחמה וגאולה**, ירושלים תשל"ז.
1. פירושים והסברים אשר אינם קשורים ישירות לפרשנות המקרא מופיעים בהערות.

א. מקומה של פרשת התשובה

רעיון התשובה בא בסיומם של הספרים ויקרא, דברים (בשניהם - אחרי פרשת תוכחה), הושע ואיכה. חתימה זו באה ללמדנו שלמרות התוכחה ותיאור החורבן הקשה - "שערי תשובה לעולם פתוחים"², והם מהווים חובה ואתגר לעתיד.

ברכה וקללה בספר ויקרא ובספר דברים

ההקשר השונה של שני הספרים מסביר את ההבדלים הבולטים של פרשת התוכחה והתשובה בשני הספרים:

ספר ויקרא מתאר את קדושת בני ישראל הנובעת מהעבודה בבית המקדש ומקיום כל המצוות. ה**ברכה** (כ"ו, ג-יא) מתבטאת בקרבה המיוחדת לה' "וְנִתְּתִי מִשְׁכְּנִי בְּתוֹכְכֶם... וְהִתְהַלַּכְתִּי בְּתוֹכְכֶם וְהִיִּיתִי לְכֶם לֵאלֹהִים", ובמקביל ה**קללה** באה לידי ביטוי בחורבן המקדש ובהפסקת הקרבנות (לא); יציאת בני ישראל לגלות תכפר על כך שלא קיימו את מצוות השמיטה בישבם על אדמתם (לד). בהתאם לכך מתמקדת גם ה**תשובה** בעיקר בווידוי על העוונות ועל המעילה בה' (מ)³ ועל ידי זכירה של ברית האבות - תיזכר גם הארץ (מב).

בספר דברים לפני הכניסה לארץ ישראל מודגשת במיוחד האחריות של עם ישראל והבחירה בין טוב ורע בהר גריזים ובהר עיבל. בהקשר זה תופס נושא התשובה מקום מרכזי: פרשת התשובה (ל', א-י) ממשיכה ומפרטת את פרשת הברית (כ"ז) ואת פרשת התוכחה (כ"ח-כ"ט), ובהמשך מפורט יסוד הבחירה החופשית (ל', טו-כ). הפסוקים מנוסחים אמנם בלשון יחיד, אך כיוון שמדובר על העם כולו הפנייה היא לכלל ישראל.⁴ ה**ברכה** לישראל מתגשמת על ידי ההכרה הבין-לאומית (כ"ח, י), וה**קללה** כתבוסה לפני כל העמים אשר לארצותיהם הפיצם ה', ולכן מודגש באותו ההקשר גם ההיבט המדיני: "יִוְלַךְ ה' אֶתְךָ וְאֶת מַלְכְּךָ... וְהִיִּית לְשִׁמָּה לְמִשַׁל וְלְשִׁנְיָה בְּכָל הָעַמִּים" (לו-לז). בהתאם לכך מחייבת ה**תשובה** את ההכרה וההזדהות הלאומית של עם ישראל אשר חוזר לארצו ועל ידי כך חוזר גם למסורת אבותיו (ל', ה, כ).⁵

2. דברים רבה פ"ב.
3. השורש מ-ע-ל מציין את הפגיעה בקדושה ומתאים להקשר של ספר הקדושה: ויקרא ה', כא; דה"ב כ"ו, יח ועוד.
4. בהרבה הקשרים ספר דברים מתייחס לעם ישראל כולו בלשון יחיד בשעה שספר שמות או ויקרא פונה אל היחידים, כמו בדוגמה הבאה: אחרי ברית סיני התורה פונה אל היחידים **בלשון רבים** "וְאֲנִשִּׁי קִדְשׁ תִּהְיוּ לִי וּבִשֶׁר בְּשָׂדֵה טְרֶפֶה לֹא תֹאכְלוּ לְכָלֵב תִּשְׁלַכְוּ אֹתוֹ" (שמות כ"ב, ל), אך לפני הכניסה לארץ ישראל התורה פונה אל העם כולו **בלשון יחיד** "כִּי עַם קָדוֹשׁ אַתָּה לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשַׁל גְּדִי בְּחֶלֶב אֱמוֹ" (דברים י"ד, כא).
5. על ידי המהלכים השונים מוסבר היפוך הסדר של הזכרת הארץ והאבות בשני הספרים:

לפי ההקשרים השונים מובן אם כן שבספר דברים זוכה נושא התשובה לתיאור מפורט יותר, לאור התהליכים ההיסטוריים המביאים את האדם למצב של הפנמה ואחריות; כמו כן ספר דברים מדגיש את הערכים הלאומיים וההיסטוריים של השיבה לארץ ישראל שבעזרתם חוזרים גם לשורשים התורניים⁶.

הטבלה הבאה מסכמת את ההבדלים:

ההקשר	ספר ויקרא (כ"ו)	ספר דברים (כ"ח-ל')
הברכה	משכן וקדושה - אחרי מתן תורה והקמת המשכן Ü ערכים דתיים	ארץ ישראל וגלות - לפני הכניסה לארץ ישראל Ü ערכים לאומיים
הקללה	"וְהִשְׁמוּתִי אֶת מִקְדְּשֵׁיכֶם וְלֹא אֶרִיחַ בְּרִיחַ נִיחָחְכֶם" (לא) "אֲזַ תִּרְצֶה הָאָרֶץ אֶת שְׁבִתֹתֶיהָ" (לד) Ü חורבן המקדש ועבודת הקודש	"וְיֹלֶךְ ה' אִתְּךָ וְאֶת מִלְּךָ... וְהָיִיתָ לְשִׁמָּה לְמִשָּׁל וְלִשְׁנִינָה בְּכָל הָעַמִּים" (לו-לז) "וְעִבַדְתָּ אֶת אֱלֹהֶיךָ" (מח) Ü ההיבט המדיני של הגלות
התשובה	"וְהִתְוֹדוּ אֶת עֲוֹנֵם וְאֶת עֲוֹן אֲבוֹתֵם בְּמַעַלְם אֲשֶׁר מָעְלוּ בִי" (מ) Ü וידוי על "מעילה בקדושה"	מפורט ביותר Ü קיבוץ גלויות (כ"ט-ל')
ארץ אבות	"וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי יַעֲקֹב וְאֶף אֶת בְּרִיתִי יִצְחָק וְאֶף אֶת בְּרִיתִי אַבְרָהָם אֲזָכֹר וְהָאָרֶץ אֲזָכֹר" (מב) Ü ברית אבות לפני ברית הארץ, שיבה לארץ ישראל בעקבות זכות הברית	"וְהִבְיָאֵךְ ה' אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבוֹתֶיךָ" (ל', ה) "לְשִׁבְתָּ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לָתֵת לָהֶם" (ל', כ) Ü ארץ ישראל היא הקשר לאבות וה' שב את שבות עמו לארץ האבות

פרשת התשובה כהשלמה וכחתימה של פרשת התוכחה

הטבלה הבאה מראה את הדמיון הלשוני בין פרשת התוכחה ופרשת התשובה. להלן ננסה להסביר את המקבילות ואת השינויים בין שתי הפרשיות:

פרשת התוכחה (כ"ח-כ"ט)	פרשת התשובה (ל')
-----------------------	------------------

בספר ויקרא ברית האבות מביאה לזכירת הארץ בעוד שבספר דברים הסדר הפוך: השיבה לארץ ישראל מעמיקה את השורשים ואת הקשר אל האבות.
6. לא נוכל לפרט במקום זה את האופי של תיאור התשובה בדברים ד', כט.

<p>1. "וּבָאוּ עִלְיָךְ כָּל הַבְּרָכוֹת הָאֵלֶּה... וּבָאוּ עִלְיָךְ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה..." (כ"ח, א-ב, טו)</p> <p>"וְהֵיחָדֵךְ... בְּכָל הַעַמִּים מְקַצֶּה הָאָרֶץ וְעַד קֶצֶה הָאָרֶץ" (כ"ח, סד)</p> <p>"...וּבִזְרָעֶךָ עַד עוֹלָם" (כ"ח, מו)</p> <p>2. "וְלֹא תֵאֱמַיִן בְּחַיִּיךָ" (כ"ח, סו)</p> <p>3. "בְּבֵרִית ה' אֱלֹהֶיךָ וּבְאֵלֹתָיו" (כ"ט, יא)</p> <p>"וּרְדָפוֹךָ עַד אֲבֹדְךָ" (כ"ח, כב) "וְעִבַדְתָּ אֶת אֱלֹהֶיךָ..." (כ"ח, מח)</p> <p>4. "וּרְדָפוֹךָ... כִּי לֹא שָׁמַעַתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר מִצְוֹתַי וַחֲקֵתַי אֲשֶׁר צִוִּיךָ" (כ"ח, מה)</p> <p>"כִּי לֹא שָׁמַעַתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר מִצְוֹתַי וַחֲקֵתַי אֲשֶׁר צִוִּיךָ" (כ"ח, מה) "כָּל הַקְּלָלָה הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַזֶּה" (כ"ט, כו)</p> <p>5. "וְהוֹתֵרְךָ ה' לְטוֹבָה בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהִמְתָּד וּבְפָרִי אֲדַמְתָּד" (כ"ח, יא)</p> <p>"וְהוֹתֵרְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהִמְתָּד וּבְפָרִי אֲדַמְתָּד לְטוֹבָה" (טו)</p> <p>"כִּאֲשֶׁר שָׁשׁ ה' עֲלֵיכֶם" (כ"ח, סג)</p> <p>"לְשׁוֹשׁ עֲלֵיךָ" (טו)</p>	<p>1. "וּבָאוּ עִלְיָךְ כָּל הַבְּרָכוֹת הָאֵלֶּה... וּבָאוּ עִלְיָךְ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה..." (כ"ח, א-ב, טו)</p> <p>"וְהֵיחָדֵךְ... בְּכָל הַעַמִּים מְקַצֶּה הָאָרֶץ וְעַד קֶצֶה הָאָרֶץ" (כ"ח, סד)</p> <p>"...וּבִזְרָעֶךָ עַד עוֹלָם" (כ"ח, מו)</p> <p>2. "וְלֹא תֵאֱמַיִן בְּחַיִּיךָ" (כ"ח, סו)</p> <p>3. "בְּבֵרִית ה' אֱלֹהֶיךָ וּבְאֵלֹתָיו" (כ"ט, יא)</p> <p>"וּרְדָפוֹךָ עַד אֲבֹדְךָ" (כ"ח, כב) "וְעִבַדְתָּ אֶת אֱלֹהֶיךָ..." (כ"ח, מח)</p> <p>4. "וּרְדָפוֹךָ... כִּי לֹא שָׁמַעַתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר מִצְוֹתַי וַחֲקֵתַי אֲשֶׁר צִוִּיךָ" (כ"ח, מה)</p> <p>"כִּי לֹא שָׁמַעַתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמּוֹר מִצְוֹתַי וַחֲקֵתַי אֲשֶׁר צִוִּיךָ" (כ"ח, מה) "כָּל הַקְּלָלָה הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַזֶּה" (כ"ט, כו)</p> <p>5. "וְהוֹתֵרְךָ ה' לְטוֹבָה בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהִמְתָּד וּבְפָרִי אֲדַמְתָּד" (כ"ח, יא)</p> <p>"וְהוֹתֵרְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהִמְתָּד וּבְפָרִי אֲדַמְתָּד לְטוֹבָה" (טו)</p> <p>"כִּאֲשֶׁר שָׁשׁ ה' עֲלֵיכֶם" (כ"ח, סג)</p> <p>"לְשׁוֹשׁ עֲלֵיךָ" (טו)</p>
--	--

1. בתוכחה מתואר העונש של הגלות הפוגע גם בכל הדורות הבאים "וּבִזְרָעֶךָ עַד עוֹלָם"; בפרשת התשובה ההתבוננות במצב המדיני מביאה לידי שיבה אל ה' והתהליך כולל גם את "לִבְבִי זָרְעֶךָ".
2. בפרשת התוכחה אנו קוראים שהחטאים והעונש יוצרים מצב של ייאוש מוחלט "וְלֹא תֵאֱמַיִן בְּחַיִּיךָ", אך על ידי התשובה האדם מתקן את מעשיו ומוצא שוב משמעות ותוכן בחייו - "לִמְעַן חַיִּיךָ".
3. העונש והקללה לעם ישראל של פרשת התוכחה נהפך בפרשת התשובה לעונש לאויבים ולשונאים של עם ישראל.⁷
7. דוגמה דומה נמצאת בספר במדבר: העונש לאחר חטא המרגלים "וַיִּרְדּוּ הָעַמִּלְקִי וְהַכְּנַעֲנִי הַיֹּשֵׁב בְּהָר הַהוּא וַיִּפְּסוּ וַיָּקְתוּם עַד הַחֲרָמָה" (י"ד, מה) נהפך לאחר ארבעים שנה לניצחון על עמים אחרים, אשר רדפו את ישראל: "...וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי... וַיִּקְרָא שֵׁם הַמְּקוֹם חֲרָמָה" (במדבר כ"א, ג). השינוי במשמעות השם מחורבן לניצחון הוא כנראה הסיבה לכך שהתורה מסבירה את שם המקום, שכבר פורש בהקשר אחר.

4. שים לב להבדלים העדינים: בקללה הניסוח הוא בלשון עבר "כי לא שְׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשֹׁמֵר מִצְוֹתָיו וְחַקְתָּיו אֲשֶׁר צִוְּךָ" (כ"ח, מה), כיוון שעם ישראל עזב את התורה; בניגוד לכך בפרשת התשובה הציווי הוא בלשון הווה-עתיד "וְאָתָּה תִּשָּׁב וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה' וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם" (ל', ח), כי בעל התשובה מתייחס לתורה כדבר המחייב אותו עכשיו בבחינת "אין ועתה אלא לשון תשובה"⁸. כמו כן רק בעל התשובה מכיר בקיומה של התורה "הַפְּתוּבָה בְּסֹפֵר הַתּוֹרָה הַזֶּה" ובמחויבות אליה, בעוד שבהקשר של התוכחה והקללה המילה "תורה" אינה נזכרת, כי לא הכירו בקיומה של התורה.⁹

5. פסוק ט בפרשת התשובה כמעט זהה לכ"ח, יא, אך השינויים הדקים מבליטים את האופי והמסר השונים של שתי הפרשות. נעמוד על שלושה הבדלים דקים:

וְהוֹתִירְךָ ה' לְטוֹבָה בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהֶמְתְּךָ וּבְפָרִי אֲדַמְתְּךָ

(כ"ח, יא).

וְהוֹתִירְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ בְּפָרִי בְטָנְךָ וּבְפָרִי בְהֶמְתְּךָ וּבְפָרִי אֲדַמְתְּךָ לְטוֹבָה

(ל', ט).

"ה" ← "ה' אֱלֹהֶיךָ" - אחרי החטא והגלות ואחרי תהליך התשובה - נוצרה קרבה יתרה לקב"ה על ידי ניסיון אישי של חזרה מהחטא. בעל התשובה זוכה לחוש קרבה יתרה לבוראו, ולכן התורה מוסיפה את המילה "אֱלֹהֶיךָ" כדי לציין את היחס האישי לקב"ה:¹⁰ "מקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדין"¹¹. בדומה לכך אפשר גם להסביר את ההבדלים בין שני פסוקים דומים בספר שמות:

שָׁלַשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרְךָ אֶל פְּנֵי הָאֱדֹן ה' (שמות כ"ג, יז) = לפני החטא
 אֵלֶּה אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם (שמות ל"ב, ד) = החטא
 שָׁלַשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרְךָ אֶת פְּנֵי הָאֱדֹן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל
 (שמות ל"ד, כג) = לאחר החטא

8. על פי בראשית רבה פרשה כ"א ד"ה ועתה פן, וילקוט שמעוני פרשת נח רמז ס"ב ד"ה ויהי.
9. בפרשת התוכחה התורה נזכרת דווקא בהקשר חיובי של קיום המצוות: "אם לא תִּשְׁמֹר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת הַפְּתוּבָה בְּסֹפֵר הַזֶּה לִירְאָה אֶת הַשֵּׁם הַנִּכְבָּד וְהַנּוֹרָא הַזֶּה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ" (כ"ח, נח).
10. "ה' אֱלֹהֶיךָ" מופיע 12 פעמים בפסוקים אלו. אולי יש בזה רמז למספר של 12 השבטים, שלכל אחד מהם דרך תשובה משלו. באותו עניין מצאנו גם בהלכות תפילה "צריך לפתוח פתחים או חלונות כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן וטוב שיהיו בבית כנסת "ב חלונות" (שו"ע או"ח סי' צ' סעיף ד - בשם הזהר על פי בית יוסף שם ד"ה וצריך).
11. ברכות לד ע"ב - על פי זה אפשר להסביר על דרך הדרוש את ההבדל בין הכתיב המלא לכתוב החסר של המילה "וְהוֹתִירְךָ" - "וְהוֹתִירְךָ" בשני הפסוקים: בעל התשובה זוכה לברכה יתרה מהקב"ה ולכן הכתיב מלא.

דווקא על ידי החוויה של חטא העגל, בני ישראל זכו בסופו של דבר לקרבה יתרה בזכות התשובה. התוספת "אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" בשמות ל"ד, כג מקורה בחטא העגל, אך גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכויות¹² והקרבה היתרה לה' "אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" מתבטאת דווקא על ידי אותו ניסוח של החטא.¹³

תוספת של "בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ" - בעל התשובה מתברך במיוחד לפי המעשה שהוא בעצמו עשה. וכך מודגשת הבקשה של בעלי התשובה גם בסוף מזמור צ' בתהילים "וַתֹּאמֶר שׁוּבוּ בְנֵי אָדָם... וַיְהִי נָעַם ה' אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יָדֵינוּ כֹּונְנָה עֲלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יָדֵינוּ כֹּונְנָהוּ"¹⁴ ובקהלת ט', ז "לֵךְ אֶכֶל בְּשִׂמְחָה לַחֲמֶד וּשְׂתָה בְּלֵב טוֹב יִינֶדְךָ כִּי כָבֵד רָצָה הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיךָ"¹⁵.

מקומה של המילה "לְטוֹבָה" בשני הפסוקים - בפרק כ"ח עומדת המילה "לְטוֹבָה" בסוף הפסוק, כי בהתחלה "הַטוֹבָה" היא כל כולה ברכה ישירה מאת ה' ולכן "לְטוֹבָה" סמוכה ל"ה" ("וְהוֹתִירָךְ ה' לְטוֹבָה"); אדם המקיים את מצוות ה' מתוך ציווי הבורא זוכה לקרבתו הישירה של ה', אשר היא הטובה. אך בעל התשובה התרחק מבוראו ורק על ידי המאמצים והמעשים שלו הוא זוכה להתקרב לה', ולכן המילה "לְטוֹבָה" מופיעה בסוף, כי הטובה מבוססת על כל מעשה ידיו של האדם השב אל ה' מיזמתו.¹⁶ למרות שה"טובה" מבוססת על מעשה ידיו של בעל התשובה, הוא בהחלט

12. יומא פו ע"ב - בהקשר זה ניתן לפרש את המושגים "נִדְחָךְ בְּקֶצֶה הַשָּׁמַיִם" (ד) כרמז לחטא של עם ישראל אשר גרם לגלות: "וּפֶן תִּשָּׂא עֵינֶיךָ הַשָּׁמַיְמָה וְרֵאִיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הַיָּרֵחַ וְאֶת הַכּוֹכָבִים כֹּל צָבֵא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָה וְהַשְׁתַּחֲוִיתָ לָהֶם וְעִבַדְתָּם..." (דברים ד', יט; ראה גם נחמיה א', ט). בעקבות התשובה "זדונות נעשות לו כזכויות" ומביאים לקיבוץ גלויות: "גדולה תשובה שמביאה את הגאולה" (יומא פו ע"א).

13. מובא בקיצור בפירושו הארוך של ראב"ע לשמות ל"ד, כג: "הזכיר בפרשה הזאת אלהי ישראל בעבור דבר העגל", ובהרחבה על ידי פרופ' בנו יעקב בפירושו הגרמני לספר שמות (B. (Jacob, Das Buch Exodus, Calwer Verlag, Stuttgart 1997, Seite 981

14. אופיינית לבעל התשובה הבקשה להצלחת מעשה ידיו, ומשמעה "שמעשה ידיו כשלעצמו לא ימוט, יהיה נכון, בר-קיימא. היינו הבקשה האחרונה היא ראיית יציבותו של מעשה ידיו 'עלינו' ואף ידיעת קיומו אחרינו" (מ' ויס, **מקראות ככוונתם**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 213).

15. גם מדרש שוחר טוב לדברים י"ד, כט מדגיש שיסוד הברכה הוא דווקא במעשה ידיו של האדם עצמו: "...לְמַעַן יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה" (דברים י"ד, כט) - אם אתה עושה אתה מתברך ואם לאו אינך מתברך". ההכרה הבסיסית של בעל התשובה היא דווקא באחריות המלאה של מעשה ידיו, כלשונו של אלעזר בן דורדיא: "אין הדבר תלוי אלא בל" (עבודה זרה יז ע"א).

16. דוגמה דומה למשמעות של מיקום שונה של מושגים בפסוקים דומים נמצאת בבראשית:

וַיִּקַּח אַבְרָם אֶת שְׂרֵי אִשְׁתּוֹ	וְאֶת לוֹט בֶּן אַחִיו	וְאֶת כָּל רְכוּשָׁם	(י"ב, ה).
וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרָיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ	וְכָל אֲשֶׁר לוֹ	וְלוֹט עִמּוֹ הַנְּגִבָה	(י"ג, א).

"בצאתם מחרן היה לוט חלק מן המשפחה, והרכוש היה כנראה משותף לכולם. בשובם

מודע לכך שהטובה באה אליו בסופו של דבר מה' בלבד, כפי שמודגש בהמשך הפסוקים: "כִּי יָשׁוּב ה' לְשׁוֹשׁ עֲלֶיךָ לְטוֹב כַּאֲשֶׁר שָׁשׂ עַל אֲבֹתֶיךָ".¹⁷

ב. התפתחות התשובה לשלביה

משמעויות שונות של השורש ש-ו-ב

השורשים ש-ו-ב, י-ש-ב, ש-ב-י, ש-ב-ב מופיעים במובנים שונים בפרשתנו, כדי לציין את התחומים המרובים והמשמעויות השונות אשר קשורים במושג התשובה:¹⁸ התבוננות האדם במצבו ("וְהִשְׁבֹּתָ אֶל לִבְבְּךָ"), חזרה והתקרבות אל ה' ("וְשִׁבֹתָ עַד ה' אֶלְהֶיךָ"), תגובתו של ה' ("וְיָשׁוּב ה' אֶלְהֶיךָ") וקיבוץ גלויות ("שְׁבוּתָדְךָ"). לא תיתכן הפרדה של התשובה האישית לה' לבין השיבה הלאומית של עם ישראל לארצו ולשורשים של תורת ישראל.¹⁹

התשובה אינה מעשה נקודתי אלא תהליך הדדי בין האדם מחד לבין ה', העם והארץ מאידך. בפסוקים הבאים יש רמזים לשוניים מאלפים המקשרים את רעיון התשובה לחטאים, להתנהגות השובבה של החוטא, לחזרה מהשבוי ולתשובת ה':

כִּי חָטְאוּ לָךְ כִּי אִין אָדָם אֲשֶׁר לֹא יַחְטֵא וְאֵנְפֶתֶת בָּם וְנִתְתַּם לִפְנֵי אֹיֵב וְשׁוּבוֹם שְׁבִיָּהֶם אֶל אֶרֶץ הָאוֵיֵב רְחוּקָה אוֹ קְרוֹבָה. וְהִשְׁבִּיבוּ אֶל לִבָּם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָשְׁבוּ שָׁם וְשָׁבוּ וְהִתְחַנְּנוּ אֵלַיךְ בְּאֶרֶץ שְׁבִיָּהֶם לֵאמֹר חָטְאנוּ וְהִעֲוִינוּ רְשָׁעִינוּ. וְשָׁבוּ אֵלַיךְ בְּכָל לִבְבָם וּבְכָל נַפְשָׁם בְּאֶרֶץ אִיְבֵיהֶם אֲשֶׁר שָׁבוּ²⁰ אֲתָם וְהִתְפַּלְלוּ אֵלַיךְ דֶּרֶךְ אֲרָצָם אֲשֶׁר נִתְּתָה לְאֲבוֹתָם הָעִיר אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ וְהַבַּיִת אֲשֶׁר בִּנִיתָ [בְּגִיתִי קְרִי] לְשִׁמְךָ (מ"א ח', מו-מח).

- ממצרים הרי לפנינו שתי משפחות, עכשיו אין לוט מוזכר מיד לאחר שרה אלא כמי שנצטרף לחבורה והולך עמה... " (נ' ליבוביץ, **עיונים בספר בראשית**, ירושלים תשל"ח, עמ' 88-89).
17. ושמה לפי הבנה זאת ניתן גם להסביר על דרך הדרוש את ההבדל בין כתיב מלא לחסר: בפרק כ"ח הטובה קשורה ישירות לה' ולכן כתובה מלא, כי טובת ה' הישירה היא טובה במלוא המובן - "וְאֵנִי קָרַבְתָּ אֱלֹהִים לִי טוֹב" (תהילים ע"ג, כח); אך בפרק ל' הטובה נוצרת לפי פירושונו בעיקר על ידי מעשה האדם ולכן היא חסרה, כי טובת האדם אינה שלמה. בהקשר דומה התורה מבדילה בין קדושת ה' לבין קדושת האדם על ידי כתיב מלא וכתיב חסר: "קִדְשׁ יְהִי לָךְ כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי ה'..." (ויקרא כ"א, ח) - קדושת ה' שלמה, וקדושת האדם חסרה. בשני המקומות הכתיב המלא והחסר רומזים להבדל בין ה' והאדם.
18. ראה מאמרו של ע' פריש, 'תשובה ושיבה - עיון ספרותי-תיאולוגי בשלוש פרשיות מקראיות', **עיוני מקרא ופרשנות** ד, רמת גן תשנ"ז, עמ' 129-148.
19. "ואם יבוא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה ואל דברת קץ המגולה ואור הישועה הזרוחה לא יביט, לא יוכל לכיין שום דבר לאמתתה של תורת אמת" (הרא"ה קוק, **אגרות הרא"ה** ב, ירושלים תשכ"ב, עמ' לז).
20. אותה מילה "ושבו" מופיעה פעמיים בפסוק במשמעות הן של "שב" והן של "תשובה אל ה'", ללמדך שהמצב המדיני של בני ישראל הוא גורם מרכזי להתבוננות ולחזרה אל ה'.

שוֹבוּ בְּנֵי שׁוֹכְבִים אַרְפֵּה מְשׁוֹבְתֵיכֶם הֲנִנו אָתְנוּ לָךְ כִּי אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ
(ירמיהו ג', כב).
לאמר שׁוֹבוּ נָא אִישׁ מִדְרָכּוֹ הֲרַעַה וּמָרַע מֵעֲלִילֵיכֶם וּשְׁבוּ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַן ה' לָכֶם
וּלְאָבוֹתֵיכֶם לָמָן עוֹלָם וְעַד עוֹלָם²¹
וְהַשְׁבֹּתִי אֶת שְׁבוֹת יְהוָה וְאֶת שְׁבוֹת יִשְׂרָאֵל וּבְגִנְתֵי כִבְרָאשְׁנָה (שם ל"ג, ז).
שׁוֹבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיהָ כִּי כְשֶׁלֶת בְּעוֹנֶיהָ. אַרְפֵּא מְשׁוֹבְתֵיכֶם אֲהַבֵּם נְדָבָה כִּי שָׁב אֲפִי
מִמֶּנּוּ (הושע י"ד, ב, ה).

תשובת ישראל ותשובת ה' בפרשת התשובה

התורה מתארת בפרשת התשובה תהליך הדרגתי והדדי בין ישראל וה'. השורשים ש-ו-ב, י-ש-ב, ש-ב-י, ש-ב-ב מופיעים בפרשתנו **שבע פעמים**: פעמיים מצד האדם ופעמיים כתגובה של ה' (פס' א-ג); אחרי השיבה לארץ ישראל פעם מצד האדם, וכתגובה - פעם מצד ה' (פס' ח-ט); לסיים מופיע בסוף הפרשה פעם נוספת השורש ש-ו-ב כתשובה של האדם. הדבר מלמדנו, כי התשובה היא תהליך הדרגתי והדדי בין האדם לבין בוראו:²² ההתעוררות של התשובה מתחילה על ידי האדם²³ ומתפתחת גם בהמשך דווקא בזכות המאמצים והיזמה הבאים מצד האדם.²⁴ ה' תומך ומעודד

21. ראה גם הפסוק המקביל: ירמיהו ל"ה, טו.
22. חז"ל תיארו את ההדדיות של התשובה כביכול כ'מחלוקת' בין הקב"ה ובין ישראל: "אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה 'השיבנו ה' אליך' (איכה ה', כא) אמר להם הקב"ה 'שובו אלי ואשובה אליכם' (מלאכי ג', ז) אמרה לפניו רבש"ע שלנו היא שלך היא 'שובו אלי ישענו והפר כעסך עמנו' (תהילים פ"ה, ה) " (סוף איכ"ר).
23. תופעה דומה לכך נמצאת בשמות ג'-ד': המילה "אנכי" מופיעה תשע פעמים לסירוגין בוויכוח בין ה' ובין משה (1 - 1 - 1 - 2 + 1 - 3). ה"אנכי" האלוהי גובר על ה"אנכי" של משה ומשה מקבל עליו בסופו של דבר עול מלכות שמים ומשעבד את ה"אנכי" האנושי שלו לרצון הבורא (לפי פירושו של בנו יעקב על אתר):

"אנכי" של ה'	"אנכי" של משה
"וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבִיךָ אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ... (ג', ו)	"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָאֱלֹהִים מִי אֲנֹכִי כִּי אֵלֶיךָ אֶל פְּרַעֲהָ... (ג', יא)
"וַיֹּאמֶר כִּי אֵהְיָ עִמָּךְ וְזָה לָךְ הָאוֹת כִּי אֲנֹכִי שֹׁלְחֵיךָ... (ג', יב)	"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל ה' בִּי אֲדֹנָי לֹא אִישׁ דְּבָרִים אֲנֹכִי יִשְׂרָאֵל... (ג', יג)
"וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו מִי פֹה לְאָדָם... הֲלֹא אֲנֹכִי ה'. וְעַתָּה לָךְ וְאֲנֹכִי אֵהְיָ עִם פִּיךָ... וְעַתָּה לָךְ וְעִם פִּיךָ וְעִם פִּיהֶ" (ד', יא-טו)	"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל ה' בִּי אֲדֹנָי לֹא אִישׁ דְּבָרִים אֲנֹכִי גַם מִתְמוֹל גַּם מִשְׁלָשִׁים גַּם מֵאִזְ דְּבָרְךָ אֶל עַבְדְּךָ כִּי כָבֵד פֹּה וְכָבֵד לְשׁוֹן אֲנֹכִי" (ד', י)

24. "...והיינו כשתשובתו רצויה לפניו יתברך בשוּבו אל ה' בכל לבו ונפשו מאהבה אזי באתערותא דלתתא וכמים הפנים וכו' אתערותא דלעילא לעורר האהבה והחסד ה'" (בעל

את האדם בדרכו, אך תהליך התשובה צריך להתחיל מצד האדם דווקא;²⁵ התשובה היא התקרבות הדדית והדרגתית בין האדם לבין בוראו. בהקשר זה יש לשים לב כביכול למוטיבציה השונה של תשובת ה': בהתחלה מדובר על מעשה מתוך רחמים "וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ" (פס' ג), אך לאור התפתחות התשובה בהמשך ה' פועל, כביכול, מתוך התלהבות "כִּי יָשׁוּב ה' לְשׁוֹשׁ עֲלֶיךָ לְטוֹב" (פס' ט).

מי	מקום	תיאור השלב של התשובה	הפסוק
אדם	בחוץ לארץ	ישראל ⇨ לבו (ההיסטוריה)	(א) "...וְהִשְׁבַּתְךָ אֶל לְבָבְךָ..."
אדם		ישראל ⇨ ה' (רגשית-דתית)	(ב) "וְשָׁבְתָה עַד ה' אֱלֹהֶיךָ..."
ה'	קיבוץ גלויות	ה' ⇨ ישראל (רחמים)	(ג) "וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ"
ה'		ה' ⇨ ישראל (קיבוץ גלויות)	(ג) "וְשָׁב וְקִבְּצֶךָ מִכָּל הָעַמִּים..."
אדם	בארץ ישראל	ישראל ⇨ ה' (מעשית)	(ח) "וְאַתָּה תָּשׁוּב וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה'..."
ה'		ה' ⇨ ישראל (שמחה)	(ט) "...כִּי יָשׁוּב ה' לְשׁוֹשׁ עֲלֶיךָ לְטוֹב"
אדם		ישראל ⇨ ה' (שלמות)	(י) "...כִּי תָשׁוּב אֶל ה' אֱלֹהֶיךָ"

הבטחת ה' בפרשת התשובה "וּמַל ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לִבְבֵּךְ זָרְעֶךָ" היא ביסודה מצווה על האדם, כפי שכתוב בדברים י', טז "וּמַלְתֶּם אֶת עַרְלַת לְבַבְכֶם". כיוון שהאדם עשה את הצעד הראשון של תהליך התשובה, ה' מגיב מיד בחיוב ומשלים את תשובת האדם "בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו".²⁶ על פי אותו עיקרון משתמש גם ירמיהו בניסוח של פרשתנו, כדי לציין את ההתקרבות של ה' לעם ישראל, למרות שבפרשת תשובה הניסוח מתייחס לתשובת עם ישראל לה'. גם הנביא יחזקאל מצווה על התשובה של האדם בפרק י"ח, אך בסופו של דבר הוא מתאר באותה מליצה את התקרבות ה' לישראל. בשתי הפרשיות התשובה היא ביטוי של התקרבות הדדית בין האדם ובוראו, כמוצג בטבלה הבאה:²⁷

התניא באגרת התשובה פרק א'. בעל התניא מרחיב את הפסוק במשלי כ"ז, יח-יט - אולי על פי הקשרו - גם ליחס האדם אל בוראו: "נִצֵּר תִּאֲנֶה יֹאכַל פְּרִיָּה וְשִׁמְרֵךְ אֲדַנְיָו יִכְבֵּד. כַּמִּים הַפְּגִימִים לַפְּגִימִים כֵּן לֵב הָאָדָם לְאָדָם" וכך פירש שם גם הגר"א את הפסוק שהכוונה גם כן לדבקות האדם לבוראו: "וכמו שהאדם דבק להשם יתברך כן הקב"ה מדבק בו וכמו שכתוב 'יַעַל דְּמוֹת הַפֶּסֶס דְּמוֹת כְּמַרְאָה אָדָם' (יחזקאל א', כו)".

25. גם בדברים ד', לט מופיע הניסוח "וְהִשְׁבַּתְךָ אֶל לְבָבְךָ", אך ההקשר שונה: שם חסדי הבורא לעם ישראל כוללים את ירושת הארץ בזכות האבות (פס' לז-לח) וקודמים להכרת הבורא. ואילו בפרשתנו הכרת ה' היא ההתחלה של פרשת התשובה, ובזכותה העם חוזר אל ארץ אבותיו; ירושת הארץ של בעלי התשובה היא בזכות עצמם. ראה למעלה ליד הערה 15.

26. במדבר רבה כ' יב ועוד.

27. על פי נ' ליבוביץ, עיונים בספר דברים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 238.

התחלת התשובה על ידי האדם	השלמת התשובה על ידי ה'
"ומלתם את ערלת לבבכם ועורפכם לא תקשו עוד" (דברים י', טז).	"ומל ה' אלהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חייד" (דברים ל', ו).
"ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוה היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך. כי ישוב ה' לשוש עליך לטוב כאשר שש על אבותיך"	"וששתי עליהם להטיב אותם ונטעתים בארץ הזאת באמת בכל לבי ובכל נפשי" (ירמיהו ל"ב, לו-מא).
"השליכו מעליכם את כל פשעיכם אשר פשעתם בם ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה ולמה תמתו בית ישראל" (יחזקאל י"ח, לא).	"ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתו בקרבכם והסרתי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר" (יחזקאל ל"ו, כו).

פתיחה וחתומה של הפרשה - "תשובה עד" (ב) מול "תשובה אל" (י)

מבחינה דקדוקית יש הבדל בין הניסוחים: בתחילת תהליך התשובה האדם מחפש את הדרך ואת הכיוון המובילים אותו "עד" ה', אך עדיין אין שום התייחסות לתורת ה' ולמצוותיו המעשיות (ב). בהמשך מתקרב האדם בזכות אותה גישה אל בוראו ומבקש לקיים את כל המצוות לכל דקדוקיהן ופרטיהן (ח). ובסיומו של תהליך התשובה מגיע האדם לידי תשובה ישירה "אל" ה' (י).

ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוה היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך

ואתה תשוב ושמעת בקול ה' ועשית את כל מצותיו אשר אנכי מצוה היום (ח)
 כי תשמע בקול ה' אלהיך לשמר מצותיו וחקותיו הכתובה בספר התורה הזה כי תשוב אל ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך (י)

גם בפסוקים הבאים המקרא מחלק באופן ברור בין שני השלבים האלה של תהליך התשובה:

שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך.

קחו עמכם דברים ושובו אל ה'... (הושע י"ד, ב-ג).
 וגם עתה נאם ה' שבו עדי בכל לבבכם ובצום ובבכי ובמספד.
 וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלהיכם... (יואל ב', יב-יג).

בעל התשובה מודע לשני שלבים שונים בהתקרבותו לה': חיפוש דרך וגישה בסיסית וכללית לה' ("ושבת עד ה'...") ורק בהמשך התקרבות לה' על ידי שמירת התורה ומצוותיה לכל דקדוקיה ופרטיה ("כי תשוב אל ה'...").

"והשבת אל לבבך" (א) "ושבת עד ה' אלהיך" (ב) - שתי תשובות של האדם

שני הסברים שונים ניתנו לשני שלבי התשובה המתוארים בפסוק א ובפסוק ב:

א. מדובר בשני שלבים רצופים במסגרת אותו תהליך: השלב הראשון הוא התבוננות במצב ההיסטורי והמדיני (א), ורק בהמשך מדובר על החזרה אל "קול ה'" (ב). לפי הבנה זאת ניתן לעקוב אחרי התפתחות דתית הגיונית מאוד ושיטתית בפרשת התשובה לכל שלביה, כפי שניתחנו במאמר זה.

ב. לדעת הרב דון יצחק אברבנאל שני הפסוקים מופנים אל שתי קבוצות בעם ישראל ומציגים שתי דרכי תשובה שונות לחלוטין: תשובה של יהודים מתבוללים לאור התנאים החברתיים והמדיניים הקשים (א) ותשובה של יהודים הנאמנים לתורת ה' ולמצוותיו (ב). למרות שפירוש זה אינו נראה כפשוטו של מקרא, יש בדברי האברבנאל הגדרה מדויקת של שתי דרכי התשובה.²⁹ האבחנה שלו משקפת את המציאות החברתית בימיו, דור גירוש ספרד:³⁰

ולפי שהאומה בתוך הגלות תחלק לשני חלקים: החלק הקטן מהם מחזיקי הדת והולכים בתורת ה' ובשם ישראל יכנו והם הנשארים מעט מהרבה. והחלק האחר הוא רוב העם אשר מתוך רוב הצרות וכובד הגלות עברו על דת, וכמ"ש שם 'ועבדתם שם אלהים אחרים' וגומר כמו שפירשתי. ולכן אמר כנגד שני חלקי העם 'השבבות אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה ושבת עד ה' אלהיך' כי הנה המאמר הראשון נאמר על אותם האנוסים שיצאו מכלל הדת ולכן אמרו באלו 'השבבות אל לבבך' כי תהיה תשובתם בלב לא בפה, כי לא יוכלו לפרסם תשובתם ואמונתם והוא אומרו 'בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה' ר"ל שהם מעורבים בהם ונחשבים כמוהם ובלבם ישובו אל ה' ועל החלק הזה האחרון מהיהודים המפורסמים אמר 'ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוך היום אתה ובניך' ר"ל שהם ישובו ויעשו המצוות בקול ה' הם ובניהם בפרסום לפי שלא עזבו שם אלהיהם...³¹

28. לעיקרון זה הוכחות רבות ונסתפק בשני מקורות בלבד: סדר הברכות בתפילת שמונה עשרה: "ומה ראו לומר תשובה אחר בינה דכתיב 'ולבבו יבין ושב ורפא לו' (ישעיהו ו', י)" (מגילה יז ע"א) וניסוחו של הראב"ע: "ולא יוכל לדעת השם אם לא ידע נפשו ונשמתו וגופו" (בפירושו הארוך לשמות ל"א, יח).

29. גם בהלכות גיור מצאנו שני שלבים אלו בזהות היהודית. ראה **דברות משה** להגר"מ פיינשטיין למסכת יבמות דף מ"ז ע"א ואכמ"ל.

30. על דרך פרשנותו של האברבנאל לאור הרקע ההיסטורי ראה דינו של מ"צ סגל, **מסורת ובקורת**, ירושלים 1957, עמ' 257 ואילך; נ' ליבוביץ (לעיל, הערה 16), עמ' 67-71. פירושו המצוטט של האברבנאל משקף את אהבת ישראל לכל חלקי עם ישראל, אפילו כשהם עוברים על הדת מפאת רוב הצרות וכובד הגלות כפי שהיו בדורו, בתקופת השמד והגירוש מספרד בשנת 1492 למניינם - ומה רבה משמעותו בדורנו אנו...

31. לפי פירוש האברבנאל התורה מתייחסת תחילה לאנוסים ורק אחר כך לשומרי המצוות. הסדר הזה מתאים לכלל "שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְרַחוּק וְלְקָרוֹב..." (ישעיהו נ"ז, יט וראה גם ברכות לד

ההתפתחות האישית והדתית בפרשת התשובה

חיזוק להנחה שמדובר בשלבים שונים של תהליך התשובה, נמצא בפסוקים הבאים, המתארים התפתחות הדרגתית בתהליך התשובה - הן מבחינת הכוחות הנפשיים של בעל התשובה והן מבחינת התכנים התורניים שלו.

נעקוב אחרי תהליך ההתפתחות אצל בעל התשובה: בתחילה כל יחיד שב אל לבבו באופן אינדיבידואלי - "אֵל לְבָבְךָ" (א). רק אחר כך הוא משתף גם את בניו בתשובתו "אֶתְּהָ וּבְנֵיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ" (ב). תשובת ה' מתבטאת בשיבת ציון של ה' ושל ישראל, ורק אחרי השיבה ההיסטורית אל ארץ אבותיו מתפתחת אהבת ה' "לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ", דהיינו "תשובה מאהבה"³². בעל התשובה זוכה לראות את עתידו ואת חינוך זרעו³³ בארץ אבותיו. התשובה מחזירה לו את האמונה בחייו אשר אבדה לו בשנות גלותו הקשות: במקום "וְלֹא תֶאֱמִין בְּחַיִּיךָ" (כ"ח, סו) - מיתוספת לבעל התשובה שמחת חיים רבה הממלאת אל כל ישותו - "בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיִּיךָ" (ו).³⁴

...וְהִשְׁבֹּתְךָ	אֵל לְבָבְךָ בְּכָל הַיּוֹמִים אֲשֶׁר הָדִיחָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ שְׁמָה (א).
...אֶתְּהָ וּבְנֵיךָ	בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ (ב).
...זָרַעְךָ לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ	בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיִּיךָ ³⁵ (ו).

במקביל להתפתחות האישיות מתרחבים גם כן התכנים הדתיים של בעל התשובה: בהתחלה המצווה היא לשמוע בקול ה' בלי שום התייחסות למצוות המעשיות, דהיינו שמיעה בלי עשייה כלל.³⁶ רק אחרי השיבה לארץ ישראל (ה) מתייחס הציווי

ע"א).

32. על המושג "תשובה מאהבה" ראה יומא פו ע"א.
33. על ההבדל בין "אתה ובניך" לבין "זרעך" ראה להלן, ליד הערה 50.
34. שים לב להדגשת החיים בהמשך הפרק: "רְאֵה נְתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב" (טו) - "וְחַיִּיתְךָ וְרַבִּיתְךָ וּבְרַכָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אֶתְּהָ בָּא שְׁמָה לְרִשְׁתָּהּ" (טז) - "הַחַיִּים וְהַמְּוֹת נְתַתִּי לְפָנֶיךָ הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה וּבְחִרְתָּ בְּחַיִּים לְמַעַן תַּחֲיֶנָּה אֶתְּהָ וְזָרַעְךָ" (יט) - "כִּי הוּא חַיִּיךָ וְאֶרְךָ יְמֶיךָ...". (כ).
35. הפסוק האחרון הוא "חתימה מעין הפתיחה", והוא סוגר את המעגל בלי להוסיף שלב נוסף בהתפתחות התשובה.
36. ראה בהרחבה דברינו: 'עשה ונשמע מול ושמענו ועשינו', עלון שבות בוגרים ט, תשנ"ו, עמ' 115-103.

האלוהי גם למצוות ה' המעשיות (ח).³⁷ בסיומו של התהליך שומר בעל התשובה גם את החוקים ומקיים את ספר התורה כולה (י) עם כל המשפטים (זט).³⁸

ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוה היום... (ב).
ואתה תשוב ושמעת בקול ה' ועשית את כל מצותיו אשר אנכי מצוה היום (ח).
כי תשמע בקול ה' אלהיך לשמר מצותיו וחקותיו הכתובה בספר התורה הזה... (י).
אשר אנכי מצוה היום לאהבה את ה' אלהיך ללכת בדרכיו ולשמר מצותיו וחקותיו ומשפטיו... (זט).

הפעילות הדתית מתפתחת מ"שמיעה בקול ה'" (ב) לעשיית המצוות (ח) עד שהיא כוללת את שמירת התורה כולה (י). ההתפתחות ההדרגתית של התשובה מביאה להתקרבות לה', וזו משתקפת גם בכינויים לה' בשלבים השונים: "בְּקוֹל" (ב) - "בְּקוֹל ה'" (ח) - "בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ" (י). בעוד שעשיית המצוות מתייחסת רק לקיומן המעשי בהווה (ח), השמירה כוללת את הדאגה לקיום התורה בעתיד הרחוק (י, זט),³⁹ כפי שמשמע גם מן הפסוקים הבאים:

ושמרתם לעשות כאשר צוה ה' אלהיכם אתכם לא תסרו ומין ושמאל (דברים ה', כט).
שמר ושמעת את כל הדברים האלה אשר אנכי מצוה למען ייטב לך ולבניך אחרריך עד עולם כי תעשה הטוב והישר בעיני ה' אלהיך (שם י"ב, כח).
את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא תסוף עליו ולא תגרע ממנו (שם י"ג, א).
והיה אם תשמע את כל אשר אצוה והלכת בדרכי ועשית הישר בעיני לשמור חקותי ומצותי כאשר עשה דוד עבדי והייתי עמך ובניתי לך בית נאמן כאשר בניתי לדוד ונתתי לך את ישראל (מל"א י"א, לה).

ההתפתחות המשפחתית וההיסטורית בפרשת התשובה

תהליך התשובה מתחיל בלבו של בעל התשובה, אך מתפשט ופורץ החוצה. האדם מוצא את מקומו⁴⁰ הן מבחינה גאוגרפית הן מבחינה רוחנית ודתית. התשובה היא

37. לפי זה אין לקיום המצוות בחוץ לארץ משמעות לכשלעצמה, אלא כאמצעי בלבד לחזור לארץ ישראל ולקיים שם את כל המצוות לפרטיהן, כפי שנאמר בספרי דברים פסקא מג: "היו מצויינים במצוות שכשתחזרו לא יהיו עליכם חזשים" (מובא ברש"י על דברים י"א, יח).

38. ושים לב: בפסוק טז השמיעה נהפכת לאהבת ה' ולשמירה של כל התורה כולה.

39. וכך דרשו חז"ל למשל את שמירת השבת "ושמרו בני ישראל את השבת - אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" (יומא פה ע"א).

40. הגר"ד סולובייצ'ק (על התשובה, ירושלים תשל"ה, עמ' 58 ואילך) הסביר את מושג התשובה כחזרה אל המקום ואל המקור על פי לשון המקרא: "והלך מדי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמזפה ושפט את ישראל את כל המקומות האלה. ותשבתו הרמתה כי שם ביתו

תהליך פנימי בעומק נשמתו⁴¹ של בעל התשובה אשר מתחיל על ידי השיבה אל **הלב_א**): השלב הראשון של התשובה הוא דווקא בלב⁴² של האדם על ידי חיפוש והתבוננות במעשיו,⁴³ כפי שמפורש גם בפסוקים אחרים:

וַיֵּדַעַת הַיּוֹם וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לִבְבְּךָ כִּי ה' הוּא הָאֱלֹהִים בְּשָׁמַיִם מִמַּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתַּחַת
אֵין עוֹד
וְהִשְׁבִּינוּ אֶל לִבָּם בְּאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבּוּ שָׁם וְשָׁבוּ וְהִתְחַנְּנוּ אֵלַיךְ בְּאָרֶץ שְׁבִיָּהֶם לֵאמֹר
חֲטָאנוּ וְהִעֲוִינוּ רְשָׁעֵנוּ
(דברים ד', לט).
(מ"א ח', מז).

באופן עקרוני מצוות התשובה פונה אל כל המשפחה ולא ליחידים בלבד, ולכן כוללת התורה גם את הבנים במצווה זו - "אֶתְּהָ וּבְנֵיךָ" (ב). ציווי התשובה מחייב להחזיר גם אחרים בתשובה: "שׁוּבוּ וְהִשְׁבִּינוּ מִכָּל פְּשָׁעֵיכֶם וְלֹא יִהְיֶה לָכֶם לְמַכְשׁוֹל עֵוֹן" (יחזקאל י"ח, ל). עיקרון זה הוא על פי מידת ה' עצמו "טוֹב וַיֵּשֶׁר ה' עַל כֵּן יוֹרָה חֲטָאִים בְּדַרְךְ. דַּרְךְ עֲוֹנִים בְּמִשְׁפָּט וַיִּלְמַד עֲוֹנִים דַּרְכּוֹ" (תהילים כ"ה, ח-ט).⁴⁴

בשני שלבי התשובה של ה' מודגש קיבוץ גלויות, אך ההתאספות וההתארגנות של עם ישראל קודמות לחזרה לארץ ישראל ולקיום המצוות.⁴⁵ בעל התשובה מוצא את זהותו הלאומית בארצות הגלות, והדבר בא לידי ביטוי על ידי לשון נופל על לשון⁴⁶ - "וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתֶךָ וְרַחֲמֶךָ וְשָׁב וְקִבְּצֶךָ מִכָּל הָעַמִּים" (ג-ד): קיבוץ גלויות הוא שלב מקדים לשיבת ציון, כפי שכבר מפורש בנבואת יחזקאל ובדברי המפרשים:

וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים וְקִבְּצֵתִי אֶתְכֶם מִן הָאָרְצוֹת אֲשֶׁר נִפְּצוּתְכֶם בָּם... וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל מְדִבְרַת הָעַמִּים וְנִשְׁפַּטְתִּי אֶתְכֶם שָׁם פְּנִים אֶל פְּנִים... וְהִעֲבַרְתִּי אֶתְכֶם תַּחַת הַשָּׁבֶט וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם בְּמִסְרַת הַבְּרִית... וַיֵּדַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה' בְּהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַתִּי אֶת יָדִי לְתַת אוֹתָהּ לְאַבוֹתֵיכֶם (יחזקאל כ', לד-מב).

וְשָׁם שָׁפַט אֶת יִשְׂרָאֵל וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' (שמ"א ז', טז-יז).

41. ראה אברבנאל בפירושו לירמיהו ב', כב, ודיונה של נ' ליבוביץ, עיונים בספר במדבר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 379 ואילך.

42. גם חז"ל קבעו להלכה שהתהליך העיקרי חל בלבד של בעל התשובה: "שמה הרהר תשובה בדעתו" (קידושין מט ע"ב); וראה דיון הלכתי מפורט בשו"ת יביע אומר, חלק ג אבן העזר, סימן ח).

43. כדברי הרמב"ם: "הביטו לנפשותיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם..." (הלכות תשובה פ"ג ה"ד).

44. וכך נפסק להלכה: "הרואה בנו יוצא לתרבות רעה ואינו ממחה בידו הואיל ובנו ברשותו אילו מיחה בו היה פורש ונמצא כמחטיאו. ובכלל עון זה כל שאפשר בידו למחות באחרים בין יחיד בין רבים ולא מיחה אלא יניחם בכשלונם" (רמב"ם, הלכות תשובה פ"ד ה"א).

45. הזהות הלאומית קודמת לזהות הדתית בבחינת "עמך עמי" ורק אחר כך "וְאֱלֹהֶיךָ אֱלֹהֶיךָ" (רות

א', טז), כפי שגם ראינו בשני שלבי התשובה בפסוק א ובפסוק ב - ראה למעלה ליד הערה 31.

46. וכן גם בפסוק: "בשוב ה' את שיבת ציון" (תהילים קכ"ו, א), במל"א ח', מז (המצוטט למעלה) ועוד.

אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך וכו' ואחר כך ומשם יקחך והביאך וכו' והוא מה שכתבתי בפרשת בחוקתי על הפסוק 'והבאתי אותם בארץ אויביהם' כי לא נאמר 'מארץ אויביהם' רק 'בארץ', שהוא כי יקבצם מכל העמים אל מקום אחד שגם הוא מארץ אויביהם⁴⁷ ואחרי כן משם יקחם ויביאם אל הארץ הטובה וזה יאמר פה 'משם יקבצך' אל מקום אחד, ואחרי כן 'ומשם יקחך והביאך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וכו' (אלשיך).

והנה כשיסור הריחוק מבינך לבינו יסור גם כן הפיזור אשר בין קצתכם לקצתכם גם ריחוקכם מארצכם כמו שאמר 'ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים' (עקידת יצחק).

ה' מחזיר את בעל התשובה אל ארץ אבותיו (ה) ועל ידי כך מתחזק הקשר ההיסטורי של בעל התשובה לעברו. למרות שהאבות ירשו את הארץ ("הָאָרֶץ אֲשֶׁר יָרְשׁוּ אֲבוֹתֵיךָ"), חייבים הבנים לחזור ולרשת אותה מחדש ("וַיִּרְשְׁתָּהּ"); ירושת האבות אמנם הכינה בעבר את הדרך לבנים, אבל כל דור חייב לעמוד מחדש בניסיון ולהוכיח באחריות מוסרית רבה שהוא ראוי למעשה האבות ולישיבה בארץ.⁴⁸

כאזרח בארץ האבות, בעל התשובה מחנך את בניו באהבת ה' ודואג לעתיד של עם ישראל בארצו (ו). בחוץ לארץ קיום המצוות היה בקרב המשפחה המצומצמת בלבד: "אַתָּה וּבְנֵיךָ" (ב),⁴⁹ וגם התשובה בגלות התייחסה לבני המשפחה המצומצמת בלבד אשר מתהלכים מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר. ואילו בארץ ישראל יש חזרה אל השורשים ההיסטוריים של מסורת האבות - "אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יָרְשׁוּ אֲבוֹתֵיךָ וַיִּרְשְׁתָּהּ וְהִיטַבְדָּ וְהִרְבֵּד מֵאַבְתָּיִךְ". לכן התורה מתייחסת לקשר ההיסטורי של החזרה בתשובה גם לכל הדורות הבאים. בעל התשובה זוכה לראות את צאצאיו ממשיכים בדרכו, בבחינת "אֲשֶׁרֵי אִישׁ יֵרָא אֶת ה' בְּמִצּוֹתָיו חָפֵץ מְאֹד. גְּבוּר בְּאָרֶץ יִהְיֶה זֶרְעוֹ דוֹר יְשָׁרִים יְבָרְכֶךָ" (תהילים ק"ב, א-ב). הוא זוכה באהבת ה' למודעות ההיסטורית של עם ישראל בארצו ולרצף של כל הדורות הבאים - "וּמַל ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לִבְבֵּי זֶרְעוֹ".⁵⁰

47. הרב יששכר שלמה טייכטל הדגיש את חשיבות האחדות של עם ישראל בגלות כתנאי חשוב של הגאולה (אם הבנים שמחה, ירושלים תשמ"ג, עמ' רחצ ועוד). בדורות לפני השואה אכן התחיל תהליך של התארגנות עם ישראל בגולה לקראת שיבתם לארץ ישראל, על פי התיאור בפסוקים אלה.

48. ראה לעיל, הערה 25.

49. ראה גם בראשית י"ח, יט; נחמיה י', ל ועוד.

50. הבחנת המשמעות בין "בן" (צאצא ישיר) ובין "זרע" (שושלת הדורות) עולה מפסוקים רבים ומדברי חז"ל. למשל: "וַתֵּלֶד בֵּן וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת כִּי שֵׁת לִי אֱלֹהִים זֶרַע אַחֵר" (בראשית ד', כה - משמעות לידת הבן היא הקמת השושלת); "וַהֲקַמְתִּי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינְךָ וּבֵין זֶרְעוֹךָ אַחֲרָיִךְ לְדוֹרְתָם לְבְרִית עוֹלָם... שְׂרֵי אֲשַׁתְּךָ... וּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וּגְמַלְתִּי מִמֶּנָּה לְךָ בֵּן... אֲבָל שָׂרָה

התעוררות התשובה התחילה דווקא בחוץ לארץ (א), אך רק אחרי השיבה לארצו יזכה עם ישראל להכרה פוליטית בין-לאומית של כל העמים "אֲשֶׁר רָדְפוּךָ" (ז). בחוץ לארץ אין התשובה מבוססת על הערכים הדתיים של המצוות. רק אחרי השיבה לארץ ישראל חוזר העם אל שורשיו הדתיים של תורה ומצוות, כפי שגם מפורש בפסוקים אחרים במקרא: "וַיִּשְׁבְּתֶם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְתִּיכֶם וְהֵייתֶם לִי לְעַם וְאֶנְכִי אֶהְיֶה לְכֶם לֵאלֹהִים" (יחזקאל ל"ו, כח).⁵¹

על ידי קיום המצוות בארץ ישראל (ח-י) זוכה בעל התשובה לאותה ברכת ה' שזכו לה האבות (ט). על ידי חזרה כמעט מילולית של ברכת ה' לאבות (פס' ט דומה לדברים כ"ח, יא) זכה בעל התשובה - בזכות מאמציו המרובים - לחזור למצב של עם ישראל, כמות שהיה לפני יציאתם לגלות: "הֲשִׁיבֵנו ה' אֱלֹהֵינוּ וְנָשׁוּבָה קְרִי חֲדָשׁ יְמֵינוּ כְּקִדְמוֹת" (איכה ה', כא).

אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזָרְעוֹ אַחֲרָיִךְ (בראשית י"ז, ז-יט); וראה גם בראשית מ"ח, יט; שמות כ"ה, מג; מל"ב י"א, א; דה"א י"ז, יא). ובדברי חז"ל: "דין הוא שנגזור על עצמינו שלא לישא אישה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו" (בבא בתרא ס ע"ב).

51. ראה לעיל, הערה 37.